

**Journal of Imamiyyah Studies**

Vol. 8, No. 16, March 2023

(DOI) 10.22034/jis.2022.289581.1668

## **The Position of Shiites in Writing the Book *Mojmal al-Loghah* by Ibn Fares**

**Rasul Jazini**\*

**Bashir Salimi**\*\*

(Received on: 2021-06-07; Accepted on: 2021-07-31)

### **Abstract**

There are ancient and exquisite codices of *Mojmal al-Loghah* written by Ibn Fares on Arabic literature, belonging to the 5th and 6th centuries. Examining these manuscripts shows that some of them were written and corrected by Shiite scribes and scholars. In the first part of the article, referring to the nine existing copies of this book from the fifth century, it is shown that some of them were written and corrected by Shiite writers and scholars. In the second part of the article, an ancient, exquisite, and Shiite copy of the book *Mojmal al-Loghah* is introduced, which was read and listened to in various circles (apparently in Qom and perhaps Ray), and it was presented to several Imami scholars namely Mohammad ibn Ali ibn Bondar, Hasan ibn Fadar Qomi, and Rashid al-Razi.

**Keywords:** Codex, *Mojmal al-Loghah*, Shiite Scribes, Mohammad ibn Ali ibn Ahmad ibn Bondar, Hasan ibn Fadar Qomi, Shams al-Maali ibn Ali al-Mohammadi.

---

\* Expert in Islamic History, University of Islamic Religions, Tehran, jazini1359@gmail.com.

\*\* Assistant Professor, Quran and Hadith Department, University of Islamic Religions, Tehran (Corresponding Author), salimibashir@yahoo.com.

## جایگاه شیعیان در کتابت کتاب مجمل اللغة اثر ابن فارس

رسول جزینی\*  
بشیر سلیمی\*\*

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۰۹]

### چکیده

از کتاب مجمل اللغة نوشته ابن فارس در موضوع لغت عربی، نسخه‌های خطی کهن و نفیسی از قرن پنجم و ششم باقی مانده است. بررسی این نسخه‌ها نشان می‌دهد تعدادی از آنها به دست کاتبان و عالمان شیعه کتابت و تصحیح شده است. در بخش نخست مقاله با مراجعه به نه نسخه موجود از این کتاب از سده پنجم نشان داده می‌شود تعدادی از آنها به دست کاتبان و عالمان شیعی کتابت و تصحیح شده است. در بخش دوم مقاله نسخه‌های کهن، نفیسی و شیعی از کتاب مجمل اللغة معرفی شده که در مجالس مختلف (ظاهراً در قم و شاید ری) قرائت و سماع شده، و بر چند عالم امامی به نام‌های محمد بن علی بن بندار، حسن بن فادار قمی و رشید الرازی هم قرائت شده است.

**کلیدواژه‌ها:** نسخه خطی، مجمل اللغة، کاتبان شیعی، محمد بن علی بن احمد بن بندار، حسن بن فادار قمی، شمس المعالی بن علی المحدثی.

---

\* کارشناس تاریخ اسلام، دانشگاه مذاهب اسلامی، تهران، ایران jazini1359@gmail.com  
\*\* استادیار گروه قرآن و حدیث، دانشگاه مذاهب اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)  
salimibashir@yahoo.com

## مقدمه

دانشمندان اسلامی از همان قرون گذشته در کنار حوزه‌های علوم دینی از علوم ادب عربی غافل نبوده و برای تحصیل و دستیابی به منابع این علوم با روش‌های روشن و شناخته‌شده در تلاش بوده‌اند. اما نقش و جایگاه کاتبان و به‌ویژه عالمان شیعی و امامی مذهب در این باره چگونه بوده، و آیا آنها همگام با عالمان مذاهب دیگر سهمی در روایت و انتقال این میراث داشته‌اند؟ نشان‌دادن تلاش‌های عالمان و کاتبان شیعه شایسته تحقیق و بررسی مستقل است. برای نشان‌دادن نقش شیعیان در کتابت و روایت کتب ادب و لغت عربی در کنار استفاده از اطلاعات کتب تراجم و اجازات، نسخه‌های خطی منبع بسیار مهمی است که نباید از آن غفلت کرد.

احمد بن فارس بن زکریا رازی (متوفای ۳۹۵ ه.ق.)، نحوی، لغوی، ادیب، از شخصیت‌های ایرانی و سرشناس ادب عربی در سده چهارم هجری است.<sup>۱</sup> از لحاظ گرایش مذهبی گفته‌اند وی شافعی مذهب بوده ولی در اواخر عمرش، مالکی مذهب شده است (ابن‌انباری، ۱۴۰۵: ۲۳۶؛ حموی، ۱۹۹۳: ۴۱۱). از طرف دیگر، شیخ طوسی نام او را در *الفهرست* آورده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۸۴) و لذا به استناد آن در برخی کتب تراجم معاصر او را شیعی مذهب دانسته‌اند<sup>۲</sup> (امین، ۱۴۰۳: ۶۰۳). از آثار مهم وی *مجمّل اللّغة*، کتابی مشهور در واژه‌های عربی است، که وی به جای استفاده از مخارج اصوات، آنها را بر مبنای حروف الفبا تنظیم کرده است. هدف او از تألیف این کتاب آسان‌کردن معرفت به مفردات زبان عربی برای طالبان آن بوده است. در این مقاله کوشیده‌ایم با مراجعه به نسخه‌های خطی کهن کتاب *مجمّل اللّغة* جایگاه عالمان و کاتبان شیعی در زمینه کتابت، قرائت، سماع و تصحیح آن را نشان دهیم.

### ۱. اهتمام شیعیان در کتابت کتاب *مجمّل اللّغة*

عموماً در نسخه‌های کهن آثار معدودی هست که کاتبانش افرادی شناخته‌شده باشند؛ البته تعدادی از آنها دارای گواهی‌هایی تملک یا اجازات و سماعات از عالمان نامدار

است. در این میان یافتن و تشخیص نسخه‌هایی که کاتبان شیعی نگاشته‌اند، و به‌ویژه نسخه‌هایی که کاتبانش عالم و اهل فضل بوده‌اند، آسان نیست.

هرچند یافتن نسخه‌های کهن کتابت‌شده به دست کاتبان شیعی برای بررسی نقش و گستره فعالیت کاتبان و وراقان شیعی سودمند است اما آنچه در دانش تراجم‌نگاری شیعی اهمیت دارد، یافتن نسخه‌هایی است که عالمان و کاتبان فاضل شیعی کتابت و مقابله کرده‌اند یا در مجالس و حلقه‌های تدریس، قرائت و سماع شده و اجازه داده شده‌اند. در کنار محدود آثاری که کاتبان نسخه‌ها عالمانی شناخته‌شده هستند یا آنکه نشانه‌های آشکاری مانند اجازات داده یا گرفته‌شده کاتب بر نسخه وجود دارد، می‌توان از شواهد دیگری برای شناسایی کاتبان عالم و فاضل استفاده کرد؛ مثلاً در نسخه‌های کتاب‌های علمی و تخصصی، اگر کاتب در انجامه تصریح کرده باشد که نسخه را برای استفاده شخصی خود کتابت کرده (با تعبیری همانند: کتبه لنفسه) می‌تواند نشان دهد که کاتب شخصی طالب علم و اهل فضل بوده است.<sup>۳</sup> از طرف دیگر، کم‌اشتباه‌بودن متن نسخه، اعراب صحیح و مشکول‌بودن آن، و به‌ویژه مقابله و تصحیح نسخه به دست کاتب، شواهدی بر عالم‌بودن کاتب آن است. لذا اگر این ویژگی‌ها در نسخه‌ای وجود داشته باشد و شواهدی مبنی بر شیعه‌بودن کاتبش یافت شود، در صورت وجود نام کاتب در نسخه می‌توان نام او را در زمره عالمان شیعی در کتب تراجم افزود. اما با چه معیارهایی می‌توان کاتبان شیعی را شناسایی کرد؟ در نگاه نخست می‌توان بر اساس شکل و شیوه صلوات بر پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) که معمولاً در انجامه نسخه‌ها و بعضاً در شروع کتابت نسخه‌ها کاتبان می‌نوشته‌اند، درباره مذهب کاتب حدس نخستین بیان کرد. البته با تتبع محدود نگارندگان در مجموعه‌ای از نسخه‌های کتب ادب عربی کهن، این نتیجه به دست آمد که شکل صلوات‌هایی مانند «صلی الله علی رسوله محمد المصطفی و علی آله الطاهرین» یا حتی تعبیری مانند «مصلیاً علی رسوله محمد و علی آله الأبرار» و «مصلیاً علی نبیه محمد و علی آله الطیبین الطاهرین» لزوماً نمی‌تواند به معنای شیعی‌بودن کاتب نسخه باشد. در انجامه بسیاری از نسخه‌هایی که در خراسان، عراق عجم، بغداد و موصل کتابت شده این نوع صلوات بر پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)

و ذکر نشدن نام صحابه را می بینیم. لذا برای تشخیص نسخه های کتابت شده به دست کاتبان شیعی، نمی توان فقط به نحوه و شکل صلوات در انجامه نسخه ها استناد کرد و باید به دنبال شواهد دیگر بود. استفاده کردن یا نکردن از تعابیر دعایی برای سه خلیفه نخست و برخی همسران پیامبر (ع) و صحابه، و از طرف دیگر کاربرد عبارات ترضی و ترحم فقط برای برخی اصحاب پیامبر (ع)، مانند ابوذر و سلمان و ابن عباس، و همچنین شکل عبارت دعایی برای امامان شیعه (مانند «علیه السلام»)، معیاری است که اطمینان نسبی بیشتری درباره مذهب کاتب به ما می دهد.<sup>۴</sup> البته می توان از قراین دیگر، مانند اسم کاتب و پدرانش، یا وابستگی های شهری کاتب مانند منطقه یا ناحیه محل تولد، زیست و تحصیل کاتب و احیاناً شواهد دیگری که بعضاً در انجامه نسخه ها وجود دارد استفاده کرد. در ادامه کوشیده ایم با استفاده از این معیار، کاتبان شیعی کتاب مجمل اللغة را شناسایی کنیم.

#### ۱.۱. نسخه های موجود کتاب مجمل اللغة کتابت شده در قرن پنجم

از کتاب مجمل اللغة نسخه های بسیار نفیس و کهن باقی مانده است.<sup>۵</sup> وجود تعداد در خور توجهی نسخه کهن از این کتاب نشان دهنده اهمیت و جایگاه آن در قرون ۵-۶ است. بنا بر جست و جویی که انجام شد، یازده دست نویس متعلق به قرن پنجم از این کتاب در کتابخانه های مختلف باقی مانده که در ادامه فهرست آن خواهد آمد.

۱. کتابخانه و موزه المتحف العراقي شماره ۵۴۲ لغت، به خط محمد بن احمد بن غیاث المکنی بابی المضر العقیلی که در ذی القعدة ۴۴۶ ه.ق. از کتابت آن فارغ شده است. کتاب مجمل اللغة بر اساس متن این نسخه و استفاده از چند نسخه دیگر تحقیق و منتشر شده است.

۲. کتابخانه مینوی به شماره ۷۶ (تصویر عکسی آن در دانشگاه تهران به شماره ۳۴۷۷ ف)؛ بدون تاریخ، احتمالاً از اوایل سده پنجم؛ سعید بن صافی بن عبدالله الجمالی در شعبان ۵۵۹ ه.ق. و حسن بن محمد بن حسن بن حمدون و محمد بن حسن بن یحیی بن

نعمان در نیمه رجب ۵۷۳ ه.ق. از قرائت این نسخه بر اسماعیل فرزند ابومنصور موهوب بن احمد الجوالیقی فارغ شده‌اند.<sup>۶</sup>

۳. کتاب‌خانه کوپرلی (فاضل احمد پاشا) استانبول به شماره ۱۵۷۲؛ نسخه‌ای کامل شامل دو جزء کتاب به خط نسخ مشکول در ۵۲۷ برگ، که اسماعیل بن عمر بن احمد بن محمد بن موسی در محرم ۴۵۳ ه.ق. از کتابت آن برای خودش فراغت حاصل کرده است.

۴. کتاب‌خانه و موزه ملک به شماره ۳۴۶، شامل جزء دوم کتاب، به خط نسخ معرب، کاتب ابوبکر محمد بن موسی خویی که در روز پنج‌شنبه اول صفر ۴۵۷ ه.ق. در شهر سلماس از کتابت آن فراغت حاصل کرده است. با نسخه‌ای خوانده‌شده بر مصنف مقابله و تصحیح شده، و سپس بر شخصی به نام شیخ عزیز الهاشمی البصری قرائت شده است. بر روی نسخه تملک شخصی به نام احمد بن محمد بن حمزه طالقانی مبنی بر خرید نسخه در محرم ۵۴۶ ه.ق. در نیشابور نوشته شده است (افشار و همکاران، ۱۳۵۲: ۴۷۲/۱). بر برگ عنوان چند یادداشت تملک، از جمله تملکی از علی بن محمد الجوینی، وجود دارد.

۵. کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۲۰۳؛ که در ماه رمضان ۴۷۹ ه.ق. کتابت شده است.

۶. کتاب‌خانه لاله‌لی استانبول، شماره ۳۶۱۷، شامل دو جزء کتاب، نسخه‌ای ارزشمند و نفیس که کاتب آن عالم و ادیب سعد الخیر بن محمد الانصاری (متوفای ۵۴۱ ه.ق.) در رجب ۴۸۹ ه.ق. از کتابت آن در مدرسه نظامیه بغداد فراغت حاصل کرده است. نقل سماعات و اجازات آمده بر این نسخه مقاله‌ای مستقل می‌طلبد.

۷. کتاب‌خانه ینی جامع استانبول به شماره ۱۱۶۳، بدون نام کاتب، در ۱۱ رجب ۴۸۹ ه.ق. از کتابتش فراغت یافته است.

۸. نسخه‌ای که سابقاً در مکتبه العسکریین در سامراء بوده و ظاهراً اکنون در المتحف العراقی نگه‌داری می‌شود. شامل جزء دوم کتاب است و از انتها افتادگی دارد (ابن فارس، ۱۴۰۶: ۵۹).

۹. کتابخانه فیض الله افندی در استانبول، به شماره ۲۰۹۴؛ کتابت سده پنجم؛ نسخه‌ای مهم که در بخش دوم مقاله معرفی خواهد شد.

تا آنجا که به مراجع و فهرس مراجعه شد، حداقل ۲۲ دست‌نویس متعلق به قرن ششم از این کتاب باقی مانده، که در ادامه فقط به سه نسخه تاریخ‌دار آن، که در دو دهه نخست قرن پنجم کتابت شده، اشاره خواهد شد.

۱۰. کتابخانه فیض الله افندی، شماره ۲۰۹۳؛ نسخه‌ای کامل به خط نسخ و معرب، ۳۸۹ برگ، به همت احمد بن عمر بن احمد بن منک الساوی در جمادی‌الآخر ۵۱۴ ه.ق. کتابتش به اتمام رسیده است.

۱۱. کتابخانه راغب پاشا، شماره ۱۴۴۱. این نسخه کامل به خط نسخ معرب در ۳۰۳ برگ است، و هر برگ ۲۱ سطر دارد. کاتب که نام خودش را نیاورده در ۲۳ محرم ۵۱۶ ه.ق. از کتابت آن فراغت یافته است. در برگ عنوان یک کتیبه مذهب آمده که عنوان کتاب و نویسنده در آن نوشته شده و در میان آن آمده است: «برسم الخزانة العالیة المولوية الصحیبة النوریه (۴) ... الله تعالی ببقاء مالکها (۴)».

۱۲. کتابخانه فیض الله افندی، شماره ۲۰۹۵؛ این نسخه شامل جزء دوم کتاب از «کتاب الصاد» تا آخر کتاب است. در پایان آن یادداشت بلاغی مبنی بر قرائت نسخه بر موهب بن خضر جوالیقی در سال ۵۲۷ ه.ق. وجود دارد که نشان می‌دهد نسخه پیش از این تاریخ کتابت شده است. بر روی این نسخه تملکی با عنوان «محمد بن العلقمی» آمده که ظاهراً از مؤیدالدین محمد بن احمد العلقمی (متوفای ۶۶۵ ه.ق.)، عالم و وزیر شیعی مذهب، است.

### ۲.۱. معرفی چند نسخه کهن مجمل اللغة از کاتبان شیعی در قرن پنجم

کهن‌ترین نسخه تاریخ‌دار موجود این کتاب اکنون در کتابخانه المتحف العراقی (شماره ۵۴۲) نگهداری می‌شود، و کاتب که نسخه را برای خودش کتابت کرده، در ذی‌القعدة ۴۴۶ ه.ق. از کتابت آن فراغت یافته و در انجامه‌اش نوشته است: «تم کتاب مجمل اللغة بحمد الله و منه و حسن توفیقه و صلی الله علی محمد النبی و آله اجمعین. و فرغ من

کتبه لنفسه محمد بن أحمد بن غیاث، المکنی بأبی مُضر العقیلی، فی ذی القعدة سنة ست و أربعین و أربع مئة حامد الله تعالی، و مصلياً علی محمد المصطفی و آله اجمعین، مستغفراً». آقابزرگ طهرانی این نسخه را سابقاً نزد شیخ محمد سماوی در نجف دیده، و به علت کاربرد شکل ویژه صلوات در آن،<sup>۷</sup> کاتب را شیعی مذهب دانسته، و نام او را در *طبقات اعلام الشيعة* آورده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰: ۱۵۲). این استناد صرف به شکل و نحوه صلوات برای شیعه‌دانستن کاتب با اعتراض مواجه شده است (شرف‌الدین عاملی، ۱۴۱۱: ۵۷۸/۱). به علت دسترسی نداشتن به این نسخه امکان بررسی و اظهار نظر درباره مذهب کاتب وجود نداشت، اما بعید نیست آقابزرگ طهرانی علاوه بر شکل و نحوه صلوات، قرائنی دیگر برای شیعه‌دانستن کاتب این نسخه دیده است.

در ادامه با مراجعه به متن نسخه‌هایی که فهرستش در قسمت قبل آمد (به استثنای شماره ۱ و ۸ که امکان تهیه‌اش فراهم نشد)، با در نظر گرفتن شکل و نحوه صلوات در انجامه‌ها، و معیار وجود یا فقدان عبارات ترضی برای سه خلیفه نخست و سایر صحابه، و همچنین شکل صلوات و درود برای علی بن ابی طالب (ع) و حسین بن علی (ع)، برای شناسایی نسخه‌های با کاتبان (ظاهراً) شیعی بهره برده‌ایم.

#### الف. کتاب‌خانه کوپرلی (فاضل احمد پاشا)، شماره ۱۵۷۲

این نسخه شامل متن کامل کتاب، به خط نسخ معرب، در ۵۲۷ برگ، و هر برگ ۱۷ سطر نوشته شده است (ششن و همکاران، ۱۴۰۶: ۲۰۱/۲-۲۰۲). برخی برگ‌ها نونویس است. در پایان جزء نخست کتاب آمده: «نجز کتاب الصاد من مجمل اللغة بحمد الله و منه و حسن توفيقه و هذا آخر نصف الكتاب و ما وجد فی نسخة مؤلفه أحمد بن فارس رحمت الله علیه و کُتب فی الثانی عشر من الشهر المبارك عظیم الله برکته سنة اثنتی و خمسين و اربع مائة والحمد لله رب العالمين و صلواته علی خیر بریته محمد و آله الطاهرين». کاتب که این نسخه را برای خودش کتابت کرده (لنفسه) و قاعدتاً فردی فاضل و طالب علم بوده، در پایان نسخه نوشته است: «و فرغ من کتبه إسماعیل بن عمر بن أحمد بن محمد بن موسی لنفسه يوم الاثنين لسبع بقین من المحرم سنة ثلاث و



خمسين و أربع مائة والحمد لله على ما سهّل من إتمامه و صلواته على النبيّ محمد و آله الطاهرين الأخيار و حسينا الله وحده و نعم الناصر والمعين». استفاده نکردن از عبارات دعایی برای سه خلیفه نخست (برگ ۴۰۲ الف، ۴۹۲ الف، ۷ ب، ۲۹ الف، ۳۹ ب، ۸۷ الف، ۱۰۴ ب، ۱۱۲ الف، ۱۲۹ الف، ۱۴۶ الف، ۱۷۱ الف، ۱۸۲ الف، ۴۷۵ الف، ۱۱ الف، ۴۴ ب، ۴۵۱ ب) و عایشه، همسر پیامبر (ص) (برگ ۸۷ الف، ۱۷۳ ب، ۲۸۵ ب، ۴۷۱ ب) و از طرف دیگر کاربرد تعبیر «صلوات الله علیه» و «صلی الله علیه و آله» برای علی (ع) (برگ ۲۱۸ ب، ۴۵۱ ب) و تعبیر «صلوات الله علیهما» به دنبال نام حسین بن علی (ع) (۴۱۸ الف، ۶۲ الف)، و عبارت «رضی الله عنه» برای جعفر بن ابی طالب (برگ ۴۲۸ ب) نشانگر آن است که کاتب شیعی مذهب بوده است.

#### ب. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۲۰۳ مشکوه

این نسخه به خط نسخ معرب، و فقط شامل بخشی از جزء دوم (کتاب الفاء تا کتاب الواو)، در رمضان ۴۷۹ ه.ق. کتابت شده است. چند برگ آخر آن نونویس است. کاتب در پایان «کتاب اللام» نام خود را آورده: «تم کتاب اللّام من مجمل اللغة والحمد لله حقّ حمده و صلواته على نبيّه محمد و آله، و فرغ من كتبه هبة الله بن الحسين بن احمد القصيريّ في شهر رمضان سنة تسع و سبعين و اربع مائة حامد الله تعالى على نعمه و حسن توفيقه و مصلّيًا على نبيه محمد و آله الطاهرين اجمعين و حسينا الله وحده». در آغاز هر کتاب نام مالک نسخه ابوالخیر نصر بن علی بن نصر بن الحسين الازدی نوشته شده است.<sup>۸</sup> تملکی هم با عنوان «ثم صار ملكا لمحمد بن خلف بن أبي العلاء بن علي بن مرتضى الرازي» دارد (برگ ۱۵۱ الف)؛ همچنین، مهري متأخر با سجع «عبد آل محمد مهدی». استفاده نکردن از عبارات ترضی و دعایی برای سه خلیفه نخست و عایشه (برگ ۴۴ الف، ۷۲ ب، ۱۴۹ الف، ۱۸۱ ب، ۱۸۴ ب، ۲۱۰ الف) و از طرف دیگر کاربرد تعبیر «علیه السلام» و «صلوات الله علیه» برای علی (ع) (برگ ۱۵۲ ب، ۱۴۹ الف، ۷۲ ب)، و همچنین تعبیر «صلوات الله علیه» برای جعفر بن ابی طالب (۱۲۸ الف) و بالأخص نوشتن عبارت

دعایی «رحمه الله علیه» بعد از نام ابوطالب بن عبدالمطلب (برگ ۱۸۳ الف) نشان می‌دهد کاتب (و احتمالاً شخصی که نسخه برایش کتابت شده) شیعی مذهب است.

### ج. کتاب‌خانه ینی جامع استانبول شماره ۱۱۶۳

این نسخه کامل به خط نسخ معرب در ۳۴۰ برگ است، و هر برگ ۲۰ سطر دارد. کاتب در ۱۱ رجب ۴۸۹ ه.ق. از کتابت آن فراغت یافته است. باب الالف با این عبارت، که ظاهراً از کاتب است، شروع می‌شود: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين والصلوة على سيد المرسلين و خاتم النبيين محمد المصطفى و اهل بيته المطهرين حسبنا الله و نعم الوكيل». کاتب در انجامه نوشته است: «تم الكتاب بحمد الله و منه والحمد لله رب العالمين والصلوة على سيد المرسلين و خاتم النبيين محمد المصطفى و اهل بيته المطهرين و حسبنا الله و نعم الوكيل و فرغ كتابه من تحريره يوم الجمعة الحادى عشر من رجب من شهور سنة تسع و ثمانين و اربع مائة». در این نسخه که ظاهراً به تحریری متفاوت از نسخه‌های دیگر مجمل اللغه برمی‌گردد، اغلب نام اشخاص نیامده است. عبارات دعایی فقط در جایی که نام عثمان (۲۲ الف) آمده و دو جا که نام عایشه (برگ ۳۰۹ الف، ۲۵۳ ب) آمده به کار نرفته، ولی برای علی (ع) و حسین بن علی (ع) تعبیر «صلوات الله علیه» نوشته شده است (برگ ۱۸ الف، ۱۳۹ ب، ۲۹۶ ب، ۲۷۶ ب). همچنین، عبارت «رضوان الله» برای ابوذر (برگ ۱۳۸ ب)، و تعبیر «علیه السلام» برای محمد بن حنفیه (برگ ۱۴۲ الف)، و عبارت «لعنه الله» برای ابن‌ملجم (برگ ۲۲ الف) می‌تواند نشان‌دهنده شیعی بودن کاتب باشد.

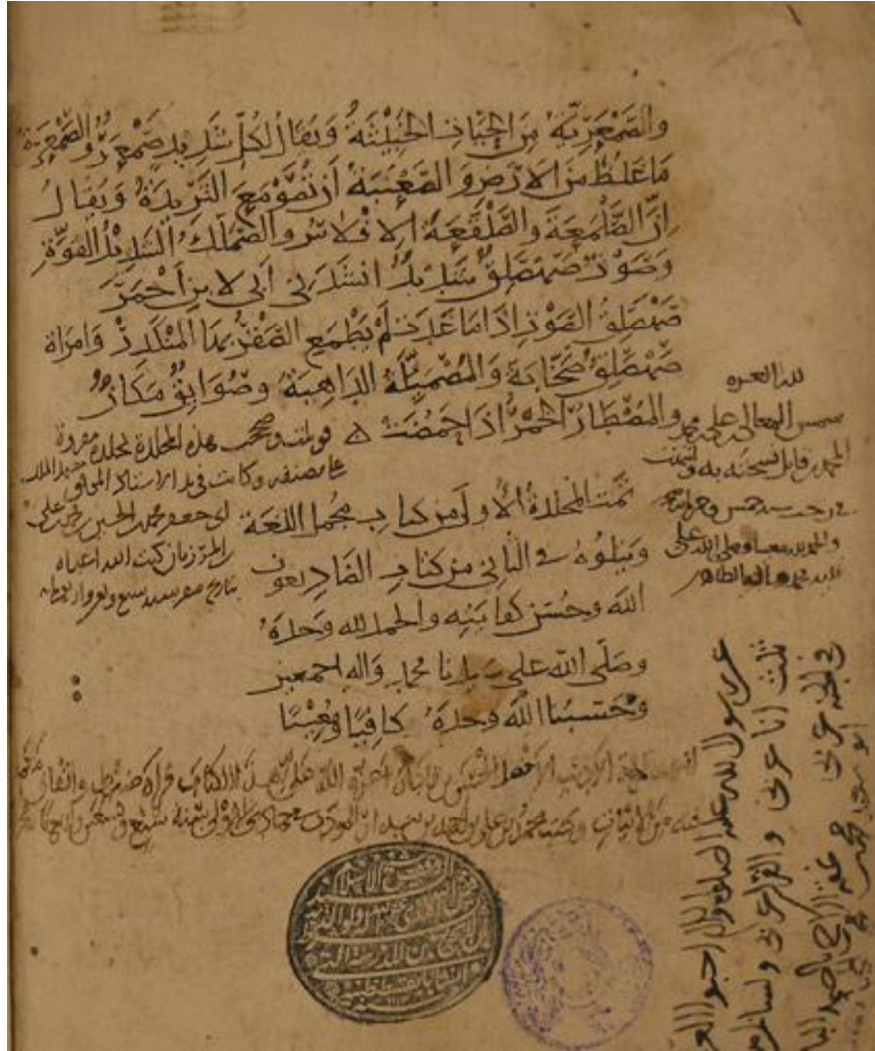
بر اساس معیار بالا، می‌توان سه نسخه خطی فوق را از کاتبان فاضل شیعی مذهب دانست، ولی اظهارنظر دقیق برای تعیین گرایش شیعی‌شان آسان نیست؛ اما نسخه مجمل اللغه کتاب‌خانه فیض‌الله افندی به شماره ۲۰۹۴ که در بخش دوم مقاله مستقلاً معرفی خواهد شد، نسخه‌ای مطمئناً شیعی و امامی است. این نکته که از نه نسخه موجود کتابت‌شده در سده پنجم از این کتاب، چهار (یا پنج) نسخه‌اش به دست کاتبان شیعی نگاشته شده، بسیار در خور توجه است.

استفاده از معیار و ویژگی فوق برای شناسایی مذهب کاتبان در همه نسخه‌ها یکسان و کارآمد نیست. مثلاً در نسخه کتاب‌خانه راغب پاشای استانبول به شماره ۱۴۴۱، اغلب برای سه خلیفه نخست تعابیر دعایی نیامده (۲۲۹ ب، ۲۹۰ الف، ۴ ب، ۱۰ الف، ۷۶ الف، ۷۷ ب، ۹۵ ب، ۹۹ ب، ۶ ب، ۲۲ ب، ۲۵۹ ب) اما در چند جا عبارت ترضی برای عمر بن خطاب (برگ ۵۷ ب) و عایشه (برگ ۴۲ الف، ۹۲ الف، ۲۲۱ الف) آمده است. از طرف دیگر، تعبیر «علیه السلام» برای علی بن ابی طالب (ع) (برگ ۱۰ ب، ۴۶ الف، ۲۲۹ ب، ۲۶۱ الف، ۱۲۱ ب) و حسین بن علی (ع) (برگ ۳۱ الف) و تعبیر «صلوات الله علیهما» (برگ ۲۳۹ الف) و تعبیر «علیه السلام» برای جعفر بن ابی طالب (برگ ۲۵۱ ب) آمده است که در مجموع قضاوت درباره مذهب کاتب را مشکل می‌کند، اما دست‌کم می‌توان گفت کاتب گرایش شیعی داشته است.

در پایان، مناسب است اشاره کنیم که اهمیت و رواج این کتاب در محافل علمی شیعه را می‌توان از نام‌بردنش در اجازات شیعی نیز به دست آورد.<sup>۹</sup>

## ۲. معرفی دست‌نویس کهن شیعی از کتاب مجمل اللغة

نسخه‌ای کهن از کتاب *مجمّل اللغة* متعلق به قرن پنجم، در کتاب‌خانه فیض‌الله افندی استانبول ترکیه، به شماره ۲۰۹۴ نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نسخ کهن، و مشکول، عناوین به شنگرف و در ۳۰۴ برگ است، و هر برگ ۱۸ سطر دارد. کراسه‌هایش ده‌برگی است و در گوشه بالای سمت راست نخستین برگ هر کراسه، یادداشت شمارش کراسه‌های نسخه دیده می‌شود. این نسخه فقط شامل جزء نخست کتاب، از ابتدا تا پایان کتاب *الصاد* است. کاتب بدون اشاره به نام خودش در پایان نوشته: «تَمَّتِ الْمَجْلَدَةُ الْأُولَى مِنْ كِتَابِ مُجْمَلِ اللُّغَةِ وَ يَتْلُوهُ فِي الثَّانِي مِنْ كِتَابِ الضَّادِ بِعَوْنِ اللَّهِ وَ حُسْنِ كِفَايَتِهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَحْدَهُ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَي سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ أَجْمَعِينَ وَ حَسْبُنَا اللَّهُ وَحْدَهُ كَافِيًا وَ مُعِينًا» (تصویر ۱).



تصویر ۱: برگ پایانی مجمل اللغة (کتاب‌خانه فیض‌الله افندی، شماره ۲۰۹۷)

در نگاه اول، به علت شکل ویژه صلوات در انجامه‌های پایان هر باب مانند «صلی الله علی النبی محمد و آله الأخیار» (برگ ۵۱ الف) یا «و صلی الله علی محمد و آله الطاهرین» (برگ ۲۶۰ الف) فقط می‌توان احتمال شیعی بودن کاتب را داد. اما در این نسخه

شواهد آشکار دیگری برای شیعی دانستن کاتب آن وجود دارد. کاربرد تعبیر «علیه السلام» برای علی بن ابی طالب (ع) (برگ ۲۳ ب، ۴۲ الف، ۱۷۱ ب، ۱۸۵ الف) و عبارت «صلوات الله علیه» برای حسین بن علی (ع) (برگ ۷۰ الف)، و از طرف دیگر نام بردن از سه خلیفه نخست بدون استفاده از هیچ عبارت مدح یا ترضی (برگ ۹ ب، ۱۴ الف، ۲۴ الف، ۵۰ ب، ۴۵ ب، ۹۵ ب، برگ ۱۱۴ ب، ۱۲۶ الف، ۱۶۳ ب، ۱۶۷ ب، ۱۹۵ ب، ۲۱۰ الف) شاهدی بر شیعی بودن کاتب است. همچنین، کاتب در حالی که برای ام سلمه تعبیر «رحمها الله» آورده (برگ ۲۶ ب) اما نام عایشه همسر دیگر پیامبر (ص) را بدون عبارت دعایی نوشته است (برگ ۹۵ الف، ۱۹۸ ب). علاوه بر این، وجود چند اجازه و یادداشت مقابله کهن موجود بر این نسخه، و نیز اینکه در یک جا که در متن نام ابوطالب آمده در حاشیه نوشته شده است: «هذا البيت مما يدل على ايمان ابى طالب ابى امير المؤمنين على عليهما السلام» (برگ ۶۲ الف) دلیلی آشکار بر کتابت و تدریس این نسخه در اوساط علمی شیعه است.

### الف. یادداشت‌های مقابله و اجازه

در کنار انجامه این نسخه دو یادداشت مقابله و تصحیح، و یک اجازه است و همچنین در چند جا از حواشی نسخه چند بلاغ سماع نوشته شده که در ادامه متن آن خواهد آمد. به علاوه کوشیده‌ایم افراد مذکور در این اجازات و بلاغ‌ها را شناسایی و معرفی کنیم.

### مقابله و تصحیح این نسخه با نسخه‌ای خوانده شده بر مؤلف

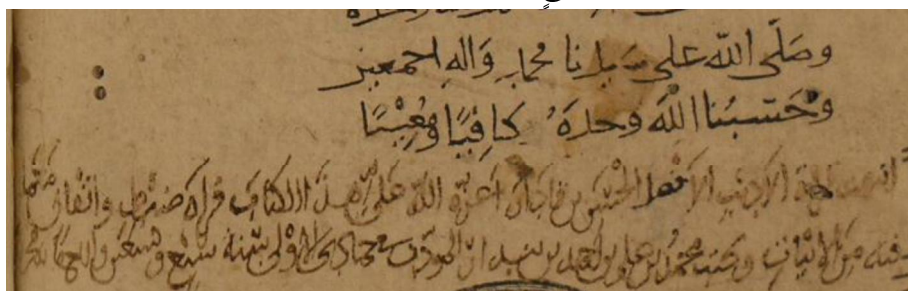
در نخستین یادداشت تصحیح و مقابله به تاریخ صفر ۴۹۷ ه.ق. آمده است: «قوبلت و صحت هذه المجلدة بمجلدة مقروءة على مصنفه، و كانت في يد الأستاذ الموفق معتمد الملك أبي جعفر محمد بن الحسين بن محمد بن علي بن المرزبان - كبت الله أعداه - بتاريخ صفر سنة سبع و تسعين و أربعمائه». بارها در حواشی این نسخه تعبیری مانند «في النسخة التي عليها خط المصنف» یا «نسخة المصنف» (برگ ۱۱ الف، ۱۲ ب، ۱۶

الف، ۱۶ ب و ...) آمده که اشاره به مقابله با نسخه‌ای دارد که بر آن خط مؤلف بوده که می‌تواند مربوط به این یادداشت مقابله باشد.

در این یادداشت از شخصی به نام ابوجعفر محمد بن حسین بن محمد بن علی بن مرزبان نام برده شده که هویتش شناسایی نشد. تعبیر «معتمد الملک» و نوع عبارت دعایی برای وی دلالت دارد که شخصی صاحب‌منصب بوده، و البته مشارکت او در مقابله و تصحیح این نسخه نشان می‌دهد اهل علم و ادب بوده است. میرزا عبدالله افندی اجازه موجود بر نسخه‌ای کهن از نهج‌البلاغه را (که متنش در ادامه مقاله خواهد آمد) آورده که در متن آن از شخصی به نام عمید العراق ابی طاهر احمد بن محمد بن علی بن مرزبان نام برده شده است (افندی، ۱۴۰۳: ۲۳۱/۴). تعبیر «عمید العراق» برای او نشان می‌دهد که آن شخص نیز از کارگزاران حکومتی بوده است. به احتمال قوی این دو فرد از یک خانواده بوده‌اند.

### ب. اجازه محمد بن علی بن احمد بن بندار المودب به حسن بن فادار (قادار)

در ذیل انجنامه کاتب، اجازه و انهاء‌ای کهن آمده حاوی این مطلب که حسن بن فادار از قرائت این نسخه بر محمد بن علی بن احمد بن بندار در جمادی‌الاول ۴۹۷ ه.ق. فراغت حاصل کرده است: «انتهت قراءة الأديب الأفاضل الحسن بن قادار اعزّه الله علیّ هذا الكتاب قراءةً ضبط و اتقان ... فيه من الابيات، و كتب محمد بن علی بن أحمد بن بندار المودّب، في جمادى الأولى سنة سبع و تسعين و أربعمائة» (نک: تصویر ۲).



تصویر ۲: اجازه و انهاء محمد بن علی بن احمد بن بندار به حسن بن فادار در جمادی‌الاول ۴۹۷ ه.ق.

نسبت «المؤدب» دلالت دارد که او به عنوان عالمی ادیب شناخته می‌شده است. اهمیت این اجازه کوتاه ابن‌بندار آن است که سابقاً اطلاع ما از او فقط بر اساس یادداشت دیگری از او بر نسخه‌ای از نهج‌البلاغه بوده است. آن نسخه بسیار کهن و نفیس به خط نسخ مُعرب، در کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی به شماره ۳۸۲۷ نگه‌داری می‌شود که شخصی به نام حسین بن حسن بن حسین المؤدب در ذی‌القعدة ۴۶۹ (یا ۴۹۹ ه.ق.) کتابت کرده است. در پایان جزء نخست آن، در ذیل انجامه کاتب، اجازه‌ای به خط ابن‌بندار آمده است: «قراء علیّ شیخی الفقیه الأصلاح ابو عبد الله الحسین رعاہ الله. و کتب محمد بن علی بن أحمد بن بندار بخطه فی جمادی الآخر سنة تسع و تسعین و اربعمائة هجرية عظم الله یمنها بمنه» (تصویر ۳). این نسخه نهج‌البلاغه در اختیار میرزا عبدالله افندی بوده و بر اساس آن نام ابن‌بندار را در کتاب ریاض العلماء آورده و این اطلاع در منابع تراجم بعدی عیناً تکرار شده است (افندی، ۱۴۰۳: ۴۳/۲، ۴۹، ۷۹، ۸۷؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۲۷۰/۲-۲۷۱). از این اجازه به دست می‌آید که شیخ ابوعبدالله حسین، که ظاهراً کاتب این نسخه نهج‌البلاغه است، شیخ و استاد ابن‌بندار بوده است. افندی وی را ادیب ابوعبدالله حسین بن حسن بن حسین المؤدب القمی، از مشایخ قطب راوندی (متوفای ۵۷۳ ه.ق.) و از راویان جعفر بن محمد بن عباس دوریستی (۳۸۰- بعد ۴۷۴ ه.ق.) دانسته است (افندی، ۱۴۰۳: ۶۱/۱، ۶۲-۸۲/۲-۸۳).

والتَّوْبَةُ فِيهَا وَدَعْبَةُ الْمَنَاوِ اسْتَمْتَمُوا زَكَمَ اللَّهُ عَلَيْكَ صَبْرٌ  
 عَلَى طَاعَتِهِ وَالْمُحَابَّةُ لِعَوِيْنِهِ فَإِنَّ عِدَائِيَوْمَ قَرِيبٌ مَا اسْتَرَخَ  
 الشَّيْطَانُ فِي السُّبُورِ وَاسْتَرَخَ الْإِيمَانُ فِي الشَّهْرِ وَاسْتَرَخَ الشُّهُورُ  
 وَاسْتَرَخَ السَّنِينَ

لحزب الأول من كتاب نهج البلاغة  
 يتلوه في الجزء الثاني من خطبه كقولنا المومنين  
 صلوات الله عليهم من الأمان ما يكون بنا بشا مسؤل  
 في العلوب وكتب الحسن الخضر المروي حامله  
 على مولد محمد والملاك طاهر بن سلم في ليلاه

فأعلى هذا الحديث العبد...  
 الله عز وجل...  
 وهو...  
 ۳۸۲۷

تصویر ۳: گواهی قرائت نهج البلاغه به خط محمد بن علی بن احمد بن بندار در جمادی الاخر ۴۹۹ ه. ق. (کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۳۸۲۷)

حسن بن فادار، لغوی امامی مذهب ساکن قم

ابن بندار اجازه بالا را برای «الأديب الأفضّل الحسن بن فادار»، بعد از قرائت کتاب مجمل اللغة بر او، نوشته است. ظاهراً وی عالم و لغوی امامی حسن بن فادار قمی است که شیخ منتجب‌الدین از او با تعبیر «الشیخ الادیب افضّل الدین الحسن بن فادار القمی، امام اللغة» نام برده است (منتجب‌الدین رازی، ۱۴۰۴: ۵۱). عبدالجلیل قزوینی در شماری از پیشوایان لغت عربی از او با تعبیر «ادیب بو عبدالله افضّل الدین الحسن بن فادار القمی، عدیم النظیر» نام برده است (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۲۱۳). درباره وجه تسمیه و معنای نام پدر وی، یعنی فادار، چند احتمال داده شده است (رحمتی، ۱۳۹۷: ۱۶۹، پاورقی)، اما نکته در خور تأمل آنکه ابن بندار در اجازه بالا نام پدر وی را به شکل «فادار» آورده است. البته



در یادداشت بلاغ سماعی دیگر که در همین نسخه آمده شکل مشهور «فادار» آمده است (نک: ادامه مقاله).

صدور اجازه روایت نهج البلاغه از طرف ابن فادار به علی بن محمد بن علی کاشانی نسخه‌ای کهن از نهج البلاغه در کتابخانه ابوکلام آزاد دانشگاه علیگره هندوستان نگه‌داری می‌شود که در شعبان ۵۳۸ ه.ق. علی بن ابی القاسم بن علی الحاج کتابت کرده و با نسخه حسن بن فادار مقابله شده است. در پایان این نسخه آمده است: «عورض من أوله إلى آخره بنسخة من نسخة الأديب أفضل الدين حسن بن فادار القمي طول الله بعمره». عبارت دعایی نشان می‌دهد وی در این سال زنده بوده است. میرزا عبدالله افندی نسخه‌ای کهن از نهج البلاغه را در اصفهان دیده و دو اجازه موجود بر آن را در ریاض العلماء نقل کرده است. یک اجازه به خط عبدالرحیم ابن الاخوانه (متوفای ۵۴۸ ه.ق.) بوده که در سال ۵۴۶ ه.ق. در کاشان نوشته شده است (افندی، ۱۴۰۳: ۲۲۹/۴-۲۳۰). بر روی این نسخه اجازه‌ای دیگر برای علی بن محمد کاشانی بوده که افندی نام مجیز (اجازه‌دهنده) را حسین بن فادار بن حسین نوشته است. به احتمال قوی، این شخص همان حسن بن فادار باشد که به دلیل بدخطی اجازه، درست قرائت نشده است.

افندی اشاره می‌کند که آن اجازه بدخط بوده است. ابهامی که متن چاپی ریاض العلماء دارد باعث شد به نسخه دست‌نویس به خط افندی مراجعه کنیم. در ادامه، متن اجازه بر اساس آن آورده می‌شود. اختلافات بین نسخه دست‌نویس مؤلف و متن چاپی در پانوشت تذکر داده می‌شود. متن اجازه به این صورت است:

الشیخ الرشید ابو الحسین (الحسن محمد)<sup>۱۱</sup> علی بن محمد بن علی القاشانی؛  
کان من تلامذة الشیخ الحسین بن فادار بن الحسین و قراء علیه کتاب نهج البلاغة  
و (و کان علیها اجازة اخرى کما نقلناها [یا یعلمناها] ... فی ترجمة الشیخ الامام  
رشید الدین ابو الحسن علی بن محمد بن علی الشعیری)<sup>۱۲</sup> و قد رأیت باصبهان  
(تلك النسخة المقروءة علیه) و قد كتب الشیخ حسین بن فادار المذكور اجازة له  
والخط ردی علی ظهره هكذا: «قراء علی الشیخ الجلیل الأديب الولد الرشید أبو

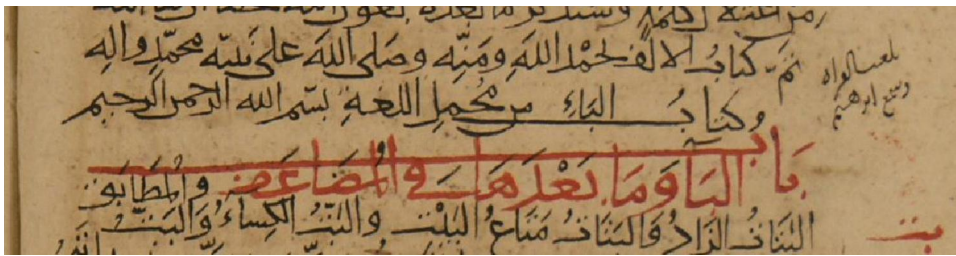
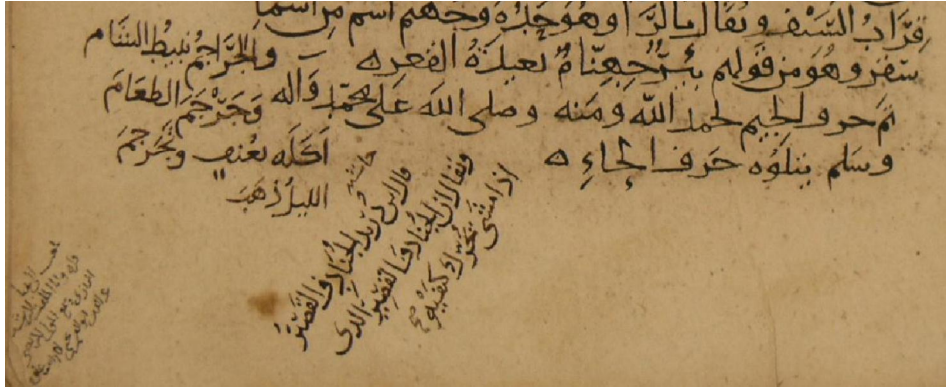
الحسین علی بن محمد بن علی القاشانی أدام الله توفيقه لما قر به من رضاه، من كتاب نهج البلاغة من اوله والفصل<sup>۱۳</sup> المتزع من حکم امير المؤمنين علی (ع) و مواظبه و كلامه الوجيز و سائر الاغراض إلى منتهی الكتاب فی هذا الاصل، و سمعه مراراً كثيرة یقراه الشيخ<sup>۱۴</sup> الامام السعيد ابو الحسين احمد بن عبد الله المهابادی رحمة الله عليه و یقرأ علیه فی مجلس الاجل السعيد عميد العراق ابی ظاهر احمد بن محمد بن علی بن المرزبان<sup>۱۵</sup> و هو کتبه<sup>۱۶</sup> من أصله الذی علیه خط السيد الرضی رضی الله عنه و من اهل العلم. کتبه الحسين بن فادار بن الحسين بخطه فی صفر سنة<sup>۱۷</sup>.

این اجازه خالی از ابهام نیست. برداشت رایج آن است که علی بن محمد کاشانی به عنوان مجاز (اجازه گیرنده)، نهج البلاغه را بر ابوالحسین احمد بن عبدالله ماهابادی<sup>۱۸</sup> قرائت (یا سماع) کرده و در مجالس «عمید العراق» نهج البلاغه بر او («علیه» به چه کسی برمی‌گردد: کاشانی یا ماهابادی؟) قرائت شده است و نسخه او («هو» به چه کسی برمی‌گردد: عمید العراق یا ماهابادی یا کاشانی؟) از روی نسخه‌ای که بر آن خط سید رضی بوده کتابت شده است. اما شاید بتوان در این برداشت تردید کرد. اختلاف طبقه ماهابادی و کاشانی شاهی در این تردید است. ابن فادار در حالی این اجازه را می‌نویسد که ماهابادی از دنیا رفته است و از طرف دیگر از علی بن محمد کاشانی با تعبیر «الولد الرشید» نام می‌برد. ماهابادی از طبقه شاگردان عبدالقادر جرجانی (متوفای ۴۷۱ ه.ق.) بوده است و لذا قرائت کاشانی بر ماهابادی بعید به نظر می‌رسد. البته در صورت معمر بودن ماهابادی این اشکال وارد نیست. اجازه‌ای که افندی دیده به خطی ناخوانا بوده و احتمال دارد «سمعه» در اصل اجازه «سمعتُه» بوده و در نتیجه بتوان از اجازه چنین برداشت کرد که خود شخص ابن فادار نهج البلاغه را چندین بار از ماهابادی سماع کرده، از جمله در مجلسی که در حضور عمید العراق ابوطاهر، نهج البلاغه بر ماهابادی قرائت می‌شده است. همچنین، ظاهراً نسخه ماهابادی از روی نسخه‌ای کتابت شده که بر آن خط سید رضی بوده است. والله اعلم.

### ج. قرائت نسخه بر حسن بن فادار و بلاغ رشید الرازی برای عزالدین ابوالقاسم

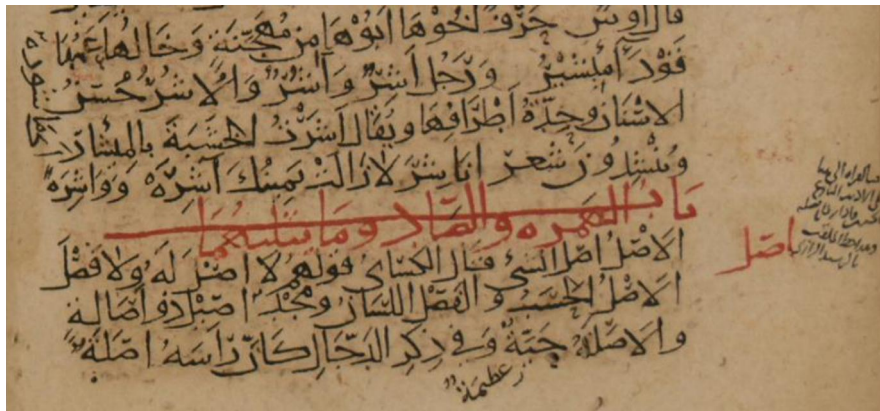
#### یحیی

چند بلاغ موجود بر این نسخه *مجمّل اللغة* دلالت دارد که این نسخه در چند مجلس مختلف به همت چند نفر از عالمان امامی، قرائت و سماع شده است. در یکی از حاشیه‌ها چنین نوشته شده: «القرأة إلى هنا على الأديب البارع الحسن بن فادار دام فضله (؟)، و هذا خط الملقب بالرشيد الرازي» (برگ ۱۸) که نشان می‌دهد این نسخه بر حسن بن فادار قرائت شده است. همچنین، در حاشیه‌ای دیگر آمده است: «بلغت إلى هنا قراءة، و انا الملقب بالرشيد الرازي و سمع المولى المرتضى عز الدين ابو القاسم يحيى ادام الله (؟) علوه» (برگ ۹۲ ب). منظور از «رشید الرازی» چه کسی است؟ ظاهراً این عنوان تلخیص «رشیدالدین رازی» است. درباره هویت او نظر قطعی نمی‌توان داد. ولی احتمالاً منظور رشیدالدین عبدالجلیل بن ابی الفتوح مسعود بن عیسی رازی، متکلم بزرگ امامی ری در نیمه نخست سده ششم باشد.<sup>۱۹</sup> اما «مولى مرتضى عزالدین ابوالقاسم یحیی» چه کسی است؟ ظاهراً منظور سید عزالدین ابوالقاسم یحیی بن شرف‌الدین محمد بن علی بن محمد بن مطهر است که نقابت ری و قم را به عهده داشت و به دست خوارزم‌شاه در سال ۵۹۲ به قتل رسید. شیخ منتجب‌الدین کتاب *الفهرست* و کتاب *الاربعون* را به نام او تألیف کرده و در مقدمه بسیار او را ستوده و در ذیل شرح حال او آورده است: «عالم، علم، فاضل کبیر، علیه تدور رَحَى الشیعة، مَنَّع الله الاسلام والمسلمین بطول بقائه و حراسة حومائه (ظ حوایئه)» (منتجب‌الدین رازی، ۱۴۰۴: ۳-۴ و ۲۰۰). همچنین، در چند جای دیگر نسخه بلاغات «قراءة و سماع ... المرتضى عز الدين ... ادام الله علوه» (برگ ۱۱۱ ب) و «بلغت القراءة و سماع ابراهيم» (برگ ۲۶ الف) و «بلغت قراءة والتصحيح» (برگ ۶۷ الف) نوشته شده؛ و همچنین در یک جا عبارت «صح قراءة و عراضاً و لله الحمد» (برگ ۸ الف) آمده است (نک: تصویر ۴).



تصویر ۴: بلاغ قرائت «الرشید الرازی» برای حسن بن فادار و عزالدین ابوالقاسم

یحیی



تصویر ۵: یادداشت شمس المعالی بن علی محمدی

جایگاه شیعیان در کتابت کتاب مجمل اللغة اثر ابن فارس / ۳۰۹

در کنار انجامه این نسخه، یادداشت مقابله‌ای دیگری به این مضمون آمده است: «الله العزة؛ شمس المعالی بن علی بن محمد المحمدی قابل نسخه به وانتهد فی رجب خمس و خمس مائة هجرية والحمد لله معینا (؟)، و صلی الله علی نبیه محمد و آله الطاهرین» که نشان می‌دهد شخصی با عنوان «شمس المعالی بن علی المحمدی» نسخه خودش از کتاب مجمل اللغة را با این نسخه حاضر در سال ۵۰۵ ه.ق. مقابله کرده است. اطلاع مهم درباره این شخص آنکه، خوش‌بختانه کهن‌ترین نسخه موجود کتاب المبسوط شیخ طوسی، که همین شخص کتابت کرده، در کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی به شماره ۲۷۶ نگهداری می‌شود. این نسخه شامل نیمی از جزء دوم و نیمی از جزء سوم است (از کتاب وکالت شروع می‌شود و به اواخر کتاب نکاح ختم می‌گردد) که شمس المعالی در محرم ۵۰۷ ه.ق. کتابت کرده است.<sup>۲۰</sup> (حسینی اشکوری، بی‌تا: ۳۰۵/۱).

### نتیجه

در این پژوهش با انتخاب یکی از منابع مهم و قدیم لغت عربی نشان دادیم که کاتبان و عالمان شیعی از همان قرون گذشته از کتابت و روایت کتب لغت عربی غافل نبوده و همگام با عالمان مذاهب دیگر برای دست‌یابی به منابع این علوم از طریق کتابت، و قرائت و سماع آن کوشیده‌اند. نسخه کتاب‌خانه فیض‌الله افندی (ش ۲۰۹۴) که در مجالس علمی شیعیان امامی (ظاهراً در قم و ری) تدریس و سماع شده (در کنار تعدادی دیگر از نسخه‌های موجود ادب و لغت زبان عربی کتابت و تدریس شده به همت شیعیان، در مناطق مرکزی ایران در قرون ۵-۶) شاهدهی دیگری از توجه ویژه شیعیان امامی ایران به کتابت و روایت کتب ادب و لغت عربی در آن دوره بوده است.

### پی‌نوشت‌ها

۱. برای آشنایی با زندگی و تألیفات ابن فارس نک: ابن فارس، ۱۴۰۶: ۱۱-۵۰؛ سیدی، «ابن فارس»، در: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۴.
۲. صدوق از شیخی از اصحاب حدیث به نام احمد بن فارس الادیب حکایتی شنیده که او نیز آن را از

- شخصی امامی ساکن همدان نقل کرده است. در این حکایت از نجات معجزه‌آسای جد آن فرد به دست حضرت قائم (ع) در راه بازگشت حج سخن گفته شده است (صدوق، ۱۳۹۰: ۴۵۳/۲). برخی ناقل این گزارش را همان ابن‌فارس مشهور دانسته، و آن را شاهی دیگر از تشیع او دانسته‌اند (امین، ۱۴۰۳: ۶۰/۳؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۴۵۱/۲۰؛ همو، ۱۴۳۰: ۳۷/۱).
۳. آقابزرگ طهرانی از این معیار برای شناسایی عالمان شیعه و درج آنان در کتاب *طبقات اعلام الشيعة* استفاده کرده است؛ از باب نمونه نک: آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰: ۱۵۲/۲؛ ۱۷۷، ۸۱/۳؛ ۱۸۳، ۴۲/۴، ۵۱/۵، ۱۴۸، ۱۷/۶، ۳۳، ۱۰۳ و ...
۴. البته باید در نظر داشت برخی کاتبان و عالمان شیعی در انجامه نسخه‌ها در کنار درود و صلوات بر پیامبر (ص) و اهل بیت، اصحاب پیامبر (ص) را ذکر می‌کردند. حتی بعضاً در برخی نسخه‌های کتابت‌شده به دست کاتبان شیعی دیده می‌شود که برای سه خلیفه نخست یا امامان مذاهب دیگر، عبارات ترضی و ترحم آورده شده است. از طرف دیگر، می‌بینیم برخی کاتبان یا عالمان اهل سنت برای امام علی (ع)، تعبیر «علیه السلام» آورده‌اند. از این رو باید در اظهارنظر درباره مذهب کاتبان احتیاط علمی را رعایت کرد و مجموع شواهد را در نظر گرفت.
۵. برای دیدن فهرست نسخه‌های موجود کتاب *مجمّل اللّغة* نک: سزگین، ۱۴۰۸: ۳۷۸/۸-۳۸۲؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۶: ۵۷-۶۱؛ *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*، ۱۳۹۲: ۳۲۲/۲۸-۳۲۳.
۶. برای دیدن تصاویر اجازات و سماعات موجود بر این نسخه نک: دانش‌پژوه، ۱۳۴۶، دفتر ششم، ص ۶۵۹-۶۷۰.
۷. در آغاز این نسخه عبارتی آمده که احتمالاً از کاتب بوده و در سایر نسخه‌های در اختیار دیده نشد: «الحمد لله حمداً تقتضيه نعمة الدائمة و منحة الیالفة، و آلاء الله و صلواته علی النبی المختار محمد و آله الابرا»؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۶: ۷۵/۱؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۵۲/۲۰.
۸. احتمالاً کاتب، این نسخه را برای این شخص کتابت کرده است.
۹. در این مقاله بخشی با موضوع روایت کتابت *مجمّل اللّغة* به دست عالمان و ادیبان شیعه در نظر گرفته شده بود که به علت طولانی شدن مطلب از بیانش خودداری کردیم و فقط در اینجا به اختصار به آن اشاره می‌کنیم. در طبقه شاگردان و روایان کتاب *مجمّل اللّغة* از ابوالعلاء محمد بن علی بن حسول الرازی (متوفای ۴۵۰ ه.ق.) نام برده شده است (صفدی، ۱۴۲۰: ۹۸/۴). وی از کُتاب و ادبای روزگار خود بود و عبدالجلیل قزوینی او را از وزرای شیعی و معتقد دانسته است (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۲۱۷-۲۱۸). همچنین، ابن ابی طی الحلّبی از استادش تاج‌العلی ابوهاشم اشرف بن الاعزّ العلوی الحلّبی (متوفای ۶۱۰ ه.ق.) نقل کرده است که کتاب *مجمّل اللّغة* را سماع کرده است (ذهبی، ۱۴۱۷: ۳۶۳/۴۳).

### جایگاه شیعیان در کتابت مجمل اللغة اثر ابن فارس ۳۱۱/

حسین بن یوسف حلی (متوفای ۷۲۶ ه.ق.) از طریق پدرش از مذهب‌الدین محمد بن یحیی بن کرم از ابن‌الجوزی از جوایقی از خطیب تبریزی از ابوالفتح سلیم بن ایوب الرازی از ابن‌فارس، کتاب *مجمّل اللغة* را روایت کرده است (مجلسی، بی‌تا: ۱۰۲/۱۰۴؛ ۶۲/۱۰۶). همچنین، نجم‌الدین جعفر بن محمد بن جعفر ابن نما الحلی (متوفای حدود ۶۸۰ ه.ق.) از طریق پدرش نجیب‌الدین محمد، و او با دو واسطه از ابوالفرج علی بن قطب‌الدین الراوندی از اسماعیل بن الفضل بن احمد بن الاخشید السراج از علی بن محمد بن عبد الصمد بن محمد الدلیلی از ابن‌فارس کتاب را روایت کرده است. همچنین، ابن‌نما به همین طریق از ابوالرضا راوندی (متوفای ۹۵۷۱) آن را روایت کرده است (همان: ۶۷/۱۰۶). نسخه‌ای نفیس از *مجمّل اللغة* در دو مجلد در کتاب‌خانه اسعد افندی به شماره ۳۲۶۹ و ۳۲۷۰ نگهداری می‌شود. این نسخه را چند نفر از ادبای نامور اهل موصل، به نام‌های ابو عبدالله محمد بن ابی‌الوفاء الموصلی (زنده در ۶۱۱ ه.ق.) معروف به ابن‌القیصی، و علی بن ابی‌الفضل بن محمد بن عبدالمنعم، و ابواسماعیل ابراهیم بن محمد (متوفای ۶۲۷ ه.ق.) معروف به ابن‌دینیر الموصلی، در مجالس متعدد بر عالم امامی، ابن‌ابی‌زنبور، قرائت کرده‌اند و گواهی‌های قرائتشان در آغاز و پایان نسخه ثبت شده است. عمادالدین احمد بن علی بن حسن بن ابی‌زنبور الثیلی (متوفای ۶۱۳ ه.ق.)، ادیب، لغوی و شاعر امامی اهل موصل بوده است (ابن‌شعار موصلی، ۱۴۲۶: ۱۶۵/۱-۱۶۷). این نسخه نمونه‌ای از نقش اجازات در ارتباطات بین‌مذهبی عالمان گذشته است.

۱۰. حسن بن فادار اشعاری در مدح *نهج‌البلاغه* سروده که در ابتدا یا پایان چند نسخه آمده است. نکته مهم آنکه حداقل در دو نسخه نام او به صورت «افضل الله الحسن بن قاذان القمی» آمده است (*نهج‌البلاغه*، کتاب‌خانه ملی، ش ۹۴۳۱، مورخ ۷۰۸ ه.ق.)، که می‌تواند مؤیدی بر درستی «قادر» در انهاء به خط ابن‌بندار باشد.

۱۱. در نسخه دست‌نویس مؤلف، این عبارت با رنگ قرمز در بالای کلمه «الحسین» نوشته شده است.

۱۲. قسمت‌های داخل پرانتز که در دست‌نویس *ریاض‌العلماء* به خط افندی موجود است در متن چاپی نیامده است.

۱۳. سه جایی که در متن اجازه بالا خالی گذاشته شده، در متن دست‌نویس مؤلف به همین صورت آمده است.

۱۴. در متن چاپی: «للشیخ».

۱۵. سمعانی از شیوخ خود در اصفهان از ابوغالب محمد بن عمرو بن احمد بن محمد بن علی بن المرزبان الشیرازی (متوفای ۴۶۶-۵۴۳ ه.ق.)، نام برده که شاید نواده شخص ذکرشده در اجازه بالا باشد. وی کتابدار کتاب‌خانه صاحب بن عباد بوده است (سمعانی، ۱۴۱۷: ۱۵۶۸/۳-۱۵۶۹).

۱۶. در دست‌نویس *ریاض العلماء* به خط افندی، بالای این کلمه و حرف بعدی‌اش، سه نقطه قرمز رنگ گذاشته شده است.

۱۷. این اجازة از *ریاض العلماء* (دست‌نویس مؤلف)، کتاب‌خانه دانشگاه تهران، شماره ۵۳ ب، ص ۲۸۴ نقل شده است.

۱۸. ظاهراً وی همان شخصی است که یاقوت حموی او را از شاگردان عبدالقاهر جرجانی (متوفای ۴۷۱ ه.ق.) دانسته است: «احمد بن عبد الله المهاباذی الضریر: من تلامذ عبد القاهر الجرجانی، له شرح کتاب اللمع» (حموی، ۱۹۹۳: ۳۵۷/۱) و همچنین در کتاب *معجم البلدان*، ذیل «مهاباذ» نوشته است: «قریة مشهورة بین قم و اصفهان، ینسب إليها أحمد بن عبد الله المهاباذی النحوی مصنف شرح اللمع اخذه عن عبد القاهر الجرجانی» (همان: ۲۲۹/۵). شاید وی همان احمد بن علی المهابادی است که شیخ متعجب‌الدین نام او را یاد کرده و از آثار وی به کتاب *شرح اللمع* (ابن جنی) اشاره کرده است. «ماهاباد» ظاهراً همان «مهاباد» فعلی است که بین بادرود و زواره قرار دارد. این قریه در قرن ششم آبادی بزرگی بوده که ساکنانش شیعه امامی بوده‌اند.

۱۹. درباره او نک.: پاکتچی، ۱۳۸۵: ۶۷-۶۹.

۲۰. نسخه‌ای متأخر از کتاب *المبسوط* در کتاب‌خانه مدرسه صدر بازار اصفهان به شماره ۴۶۷ موجود است که حداقل بخشی از آن بر اساس نسخه *المبسوط* به خط شمس‌المعالی بوده که در پایان جزء دوم آن (شامل کتاب البیوع تا پایان کتاب الشفعة)، صورت انجامه نسخه اساس را با همان تاریخ محرم ۵۰۷ ه.ق. آورده است.



## منابع

- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳). *الدريعة الى تصانيف الشيعة*، بيروت: دار الاضواء، الطبعة الثانية.
- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۳۰). *طبقات اعلام الشيعة*، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- ابن انباری، عبد الرحمن بن محمد (۱۴۰۵). *نزهة الألباء في طبقات الأدباء*، تحقیق: ابراهیم السامرائی، اردن: مكتبة المنار.
- ابن بابويه قمي (صدوق)، محمد بن علی (۱۳۹۰). *كمال الدين و تمام النعمة*، تهران: مكتبة الصدوق.
- ابن شعار موصلی، مبارک (۱۴۲۶). *قلائد الجمان في فرائد شعراء هذا الزمان*، بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۶). *مجملة اللغة*، تحقیق: زهير عبد المحسن سلطان، بيروت: مؤسسة الرسالة.
- افشار، ایرج؛ و همکاران (۱۳۵۲). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه و موزه ملک، تهران: کتابخانه ملی ملک.*
- افندی، میرزا عبدالله (۱۴۰۳). *رياض العلماء*، قم: مكتبة آية الله المرعشي.
- امین، سيد محسن (۱۴۰۳). *اعیان الشيعة*، بيروت: دار التعارف للمطبوعات.
- پاکتچی، احمد (۱۳۸۵). *مکاتب فقه امامی ایران، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).*
- حسینی اشکوری، احمد (بی تا). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی*، قم: بی تا.
- حموی، یاقوت بن عبد الله (۱۹۹۳). *معجم الأدباء*، تحقیق: احسان عباس، بيروت: دار الغرب الاسلامی.
- دانش پژوه، محمدتقی؛ افشار، ایرج (۱۳۴۶). *نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه، تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.*
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۷). *تاریخ الاسلام*، تحقیق: عمر عبد السلام تدمری، بيروت: دار الكتاب العربي.
- رحمتی، محمدکاظم (۱۳۹۷). *درآمدی بر شناخت نسخه‌های نهج البلاغه*، تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- سزگین، فؤاد (۱۴۰۸). *تاریخ التراث العربي*، ریاض: جامعة الامام محمد بن سعود.
- سمعانی، عبد الکریم بن محمد (۱۴۱۷). *معجم الشيوخ*، ریاض: دار عالم الكتاب.
- سیدی، محمد (۱۳۷۰). «ابن فارس»، در: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۴، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- شرف الدین عاملی، عبد الله (۱۴۱۱). *مع موسوعات رجال الشيعة*، لندن: الارشاد.

۳۱۴ / پژوهش‌نامه امامیه، سال هشتم، شماره شانزدهم

ششن، رمضان؛ و همکاران (۱۴۰۶). فهرس مخطوطات مکتبه کويریلی، استانبول: منظمه المؤتمر الاسلامی.

صفدی، خلیل بن ایبک (۱۴۲۰). الوافی بالوفیات، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۰). فهرست کتب الشیعة و اصولهم، تحقیق: السید عبد العزیز الطباطبائی، قم: مکتبه المحقق الطباطبائی.

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) (۱۳۹۲). تهران: کتاب‌خانه ملی ایران.

قزوینی رازی، عبدالجلیل (۱۳۵۸). نقض، تحقیق: جلال‌الدین محدث، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

مجلسی، محمد باقر (بی‌تا). بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

منتجب‌الدین رازی، علی بن عبید الله (۱۴۰۴). فهرست أسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، تحقیق: عبد العزیز الطباطبائی، قم: مجمع الذخائر الاسلامیه.

## References

- Afandi, Mirza Abdollah. 1982. *Riyaz al-Olama*, Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [in Arabic]
- Afshar, Iraj, et al. 1973. *Fehrest Noskkeh-hay Khatti Ketabkhaneh wa MuzeH Molk (List of Manuscripts of Molk Library and Museum)*, Tehran: Molk National Library. [in Farsi]
- Agha Bozorg Tehrani, Mohammad Hasan. 1982. *Al-Zariah ela Tasanif al-Shia*, Beirut: Al-Azwa House, Second Edition. [in Arabic]
- Agha Bozorg Tehrani, Mohammad Hasan. 2008. *Tabaghat Alam al-Shiah (Classes of Shiite Dignitaries)*, Beirut: Arabic Heritage Revival House. [in Arabic]
- Amin, Sayyed Mohsen. 1982. *Ayan al-Shiah (Shiite Dignitaries)*, Beirut: Al-Taarof House. [in Arabic]
- Daneshpajuh, Mohammad Taghi; Afshar Iraj. 1967. *Nashriyeh Noskkeh-hay Khatti Ketabkhaneh Daneshgah (Journal of University Library Manuscripts)*, Tehran: Tehran University Printing House. [in Farsi]
- Fehrestegan Noskkeh-hay Khatti Iran (List of Iranian Manuscripts)*. 2013. Tehran: Iran's National Library. [in Farsi]
- Ghazwini Razi, Abd al-Jalil. 1979. *Naghz (Violation)*, Researched by Jalal al-Din Mohaddeth, Tehran: Publications of the Association of National Works. [in Farsi]
- Hemawi, Yaghut ibn Abdollah. 1993. *Mojam al-Odaba (Dictionary of Literati)*, Researched by Ehsan Abbas, Beirut: Islamic West House. [in Arabic]
- Hoseyni Ashkuri, Ahmad. n.d. *Fehrest Noskkeh-hay Khatti Ketabkhaneh Ayatollah Marashi Najafi (List of Manuscripts of Ayatollah Marashi Najafi Library)*, Qom: n.p. [in Farsi]
- Ibn Anbari, Abd al-Rahman ibn Mohammad. 1984. *Nozhat al-Olabba fi Tabaghat al-Odaba*, Researched by Ibraim al-Samerai, Jordan: Al-Menar Press. [in Arabic]
- Ibn Babewayh (Sadugh), Mohammad ibn Ali. 2011. *Kamal al-Din wa Tamam al-Nemah (Completion of the Religion and Perfection of the Grace)*, Tehran: Al-Sadugh Press. [in Arabic]
- Ibn Fares, Ahmad. 1985. *Mojmal al-Loghah (Concise Dictionary)*, Researched by Zohayr Abd al-Mohsen Soltan, Beirut: Al-Resalah Institute. [in Arabic]
- Ibn Shear Museli, Mobarak. 2005. *Ghalaed al-Joman fi Faraed Shoara Haza al-*

- Zaman (Pearl Necklaces in the Gem of Poets of This Time)*, Beirut: Scientific Books House. [in Arabic]
- Majlesi, Mohammad Bagher. n.d. *Behar al-Anwar (Vast Oceans of Light)*, Beirut: Arab Heritage Revival House. [in Arabic]
- Montajab al-Din Razi, Ali ibn Obaydollah. 1983. *Fehrest Asma Olama al-Shiah wa Mosanefihem (List of the Names of Shiite Scholars and Their Compilers)*, Researched by Abd al-Aziz al-Tabatabayi, Qom: Islamic Sources Complex. [in Arabic]
- Pakatchi, Ahmad. 2006. *Makateb Feghh Imami Iran (Imami Jurisprudence Schools of Iran)*, Tehran: University of Imam Sadegh (AS). [in Farsi]
- Rahmati, Mohammad Kazem. 2018. *Daramdi bar Shenakht Noskkeh-hay Nahj al-Balagheh (An Introduction to the Recognition of Nahj al-Balagheh Codices)*, Tehran: University of Islamic Religions. [in Farsi]
- Safdi, Khalil ibn Aybak. 1999. *Al-Wafi be al-Wafayat*, Beirut: Arab Heritage Revival House. [in Arabic]
- Samani, Abd al-Karim ibn Mohammad. 1996. *Mojam al-Shoyukh (Dictionary of Sheikhs)*, Riyadh: Book World Press. [in Arabic]
- Seyyedi, Mohammad. 1991. "Ibn Fares", in: *The Great Islamic Encyclopedia*, vol. 4, Tehran: The Center of the Great Islamic Encyclopedia. [in Farsi]
- Sezgin, Fuat. 1987. *Tarikh al-Torath al-Arabi (History of Arab Heritage)*, Riyadh: Imam Mohammad ibn Soud University. [in Arabic]
- Sharaf al-Din Ameli, Abdollah. 1990. *Ma Masuat Rejal al-Shia (A Companion to Encyclopedias of Shiite Men)*, London: Guidance. [in Arabic]
- Sheshen, Ramazan; et al. 1985. *Fehres Makhtutat Maktabah Kuperili (Catalog of Manuscripts of the Koprili Library)*, Istanbul: The Organizer of the Islamic Conference. [in Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. 1999. *Fehrest Kotob al-Shiah wa Osulehem (List of Shiite Books and Their Sources)*, Edited by Sayyed Abd al-Aziz Tabatabayi, Qom: Researcher Tabatabayi Library. [in Arabic]
- Zahabi, Mohammad ibn Ahmad. 1996. *Tarikh al-Islam (History of Islam)*, Researched by Omar Abd al-Salaam Tadmori, Beirut: Arabic Book House. [in Arabic]